

YAŞLILIKTA ÖLÜM KAVRAMI VE HEMŞİRELİK YAKLAŞIMI*

Mehtap KIZILKAYA**

Nazan KOŞTU***

Kabul Tarihi: 24.10.2005

ÖZET

Ölüm, yaşayan tüm organizmaların paylaştığı evrensel bir gerçektir. Korkutucu ama kaçınılmaz bir olaydır. Kişi ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincindedir. Bilemediği şey ise, ölümün nasıl ve ne zaman olacağıdır. Bu nedendir ki ölüm, korkulan ve hakkında konuşulmasından kaçınılan bir kavramdır.

Ölümün anlamı, yaşamın farklı dönemlerine ve kişisel deneyimlere göre değişik biçimde algılanır. Okul öncesi çocukta ölümle ilgili belirgin bir kavram gelişmediğinden, onun için korkulacak tek şey, ana babasından ayrılma tehdididir. İlkokul çağında ve daha sonraki yıllarda ergen için ölüm, gelişmekte olan ilişkilerini ve kimlik gelişimini engelleyecek bir durum olarak algılanır. Yetişkin için ölüm, kendisini zevk ve sorumluluktan alıkoyan, benliğine indirilen bir darbe ve haksızlık olarak görülür. Verimli bir yaşam geçiren yaşlılar ise ölümü, uzun bir yaşamın "doğal sonu" olarak karşılar. Ölüme en yakın bireyler olarak algılanan yaşlılara yönelik hemşirelik bakımı, özel bir öneme sahiptir. Hemşireler yaşlı birey ve ailesinin ölüm korkusunu ele almada, ölüme hazırlanmasında ve ölümü kabul etmesinde önemli rol oynamalıdır.

Anahtar kelimeler: Yaşlılık, ölüm tutumu, hemşirenin rolü.

ABSTRACT

The Concept of Death in the Elderly and Nursing Approach

Death is a reality universally shared by all living organisms. It is a frightening but an inescapable event. People are aware that they cannot escape death, but what they do not know is how and when death will occur. For these reasons death is a concept that is feared and is not freely discussed.

The meaning of death is perceived in different ways according to a person's period in life and personal experiences. Because preschool age children do not have a clear concept of death the one thing they fear is the threat of separation from their mother and father. For school age children and adolescents, it is perceived as an obstacle to developing relationships and identity. For adults death is seen as interfering with pleasure and responsibilities, it is perceived a blow and an injustice to personality. The elderly who have had productive lives face death as the "natural end" to a long life. Nursing care that is directed at the elderly that perceived them as the individuals nearest to death has special importance. Nurses play important roles in helping elderly individuals and their families to cope with the fear of death, prepare for death and accept death.

Keywords: Elderly, attitudes to death, nurse's roles.

GİRİŞ

Yaşlılık fizyolojik bir olgu olup, gelişim devam ederken aynı zamanda gerileme ve ölümle devam bir süreçtir. Bu süreç biyolojik ve bireysel yaşlanma olarak iki aşamada gerçekleşir. Biyolojik yaşlanma; molekül, hücre, doku ve organlar düzeyinde meydana gelen

yapısal ve fonksiyonel değişimler olarak tanımlanırken, bireysel yaşlanma; biyolojik, fizyolojik, psikolojik yönden gerilemelerin görüldüğü, buna bağlı olarak fiziksel ve psikolojik fonksiyonlarda belirgin yetersizliklerin ortaya çıkması olarak tanımlanmaktadır (Ekici ve Özdemir 2003).

*Bu çalışma, I. Uluslararası Bakım Kongresi'nde (2-8 Mayıs 2005, İstanbul) poster bildiri olarak sunulmuştur.

**Pamukkale Üniv. DSYO, Ruh Sağlığı ve Psikiyatri Hemşireliği (Öğr. Gör)
(e-mail: mkizilkaya@pamukkale.edu.tr)

***Pamukkale Üniv. DSYO Halk Sağlığı Hemşireliği (Öğr. Gör.)

Yaşlılık kaçınılmaz ve geri dönülmez bir süreçtir. Tüm canlılarda görülen evrensel bir olaydır. Doğumla başlayan yaşam döngüsü ölüme değin sürer. İnsan organizması bu döngünün her aşamasında değişik özellikler gösterir (Onat 2000). Yaşam döngüsü geleneksel olarak dört dönemi kapsar. Bunlar çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemleridir. Yaşlılık, yaşam konusunda kayıpların ve çöküşün görüldüğü bir dönemdir. Aynı zamanda kültürel, çevresel ve ekonomik etmenlerin hazırladığı bir sonuçtur. Yaşlılık karmaşık yönleri olan bir olgudur ve göreceli bir kavramdır. Her yaşlının bir biyolojik geçmişi, iş deneyimleri ve duygusal yaşamı vardır. Kimi yaşlılığı bir problem olarak algılamakta, kimi yaşlılığa karşı olumlu tutumlar benimsemektedir. Ayrıca yaşlılık bir toplumdaki diğerine ve çağa göre farklılık gösterir. Her insanda yaşlanmakla ölmek arasında süren mücadelede toplumsal ve kültürel etmenler önemli rol oynar. Yaşlanma bireysel olmakla birlikte, toplumsal değerler ve diğer etmenler toplumda yaşlı ve yaşlılığa verilen değeri ve yeri belirlemektedir. Bu nedenle yaşlılık sadece biyolojik bir olay olmayıp, toplumsal ve kültürel bir olaydır (Emiroğlu 1995).

ÖLÜM KAVRAMI

Tüm canlıların paylaştığı kaçınılmaz bir son olan ölüm; bireyin psikolojik, fizyolojik anlamdaki son evresidir. Yüzyıllardan beri insanın ilgisini çeken ölüm kavramının ne olduğunu anlamak güçtür (Akdemir 1997). Her disiplin ölümü farklı anlamlandırmaktadır. Bazı disiplinler ve felsefeler ölümü “tüm olarak yok olma” şeklinde nitelendirirken, kimi felsefeler de ölümü “biçim değiştirme” olarak açıklamaktadırlar (Çevik 2005). Bu nedenle ölümü algılamada ve anlamlandırmada disiplinler arası farklılıklar görülür.

Tıbbi açıdan ölümün en basit tanımı; tüm yaşam fonksiyonlarının iki merkezi olan kalp ve beynin işlevlerinin geri dönüşümsüz olarak son bulması olayıdır (Biol 2003). Ölüm olgusu felsefede ise geniş bir şekilde yer almaktadır ve felsefi açıdan ölüm konusunda tek ve belirli bir görüş yoktur. İnsanlık tarihi boyunca, insan düşüncesinin gelişimine paralel olarak bu konuda çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır (Çevik 2005). Farklı kültürlerde ve toplumlarda ölümle ilgili değişik inanışlar ve dini yorumlamalar vardır. Ölümü bazı felsefeler her şeyin bitişi olarak kabul ederken, bazıları da onu ruhun bedenden ayrılması olarak yorumlamaktadır. Mistik anlayışa göre ölüm yeni bir yaşamın başlangıcıdır; bir yok oluş, ayrılma değildir ve ölüm sonrası hesap verme zamanıdır. Tek Tanrılı dinlerin çoğunda ise ölüm, “Tanrıya kavuşma” demektir (Vasegh and Noughani 2003, Yıldız 1994). Ruhun varlığına inanmayanlar, ölümü mutlak bir son ve yok oluş olarak görür. Ruhun varlığına inananlar ise, ölümü ruhun beden ile ilişkisinin kesilmesi ve dünyadaki gelişimini tamamlamış, yaşamının gereğini yerine getirmiş olan ruhun Tanrıya ulaşma gününü beklemesi olarak tanımlarlar (Yıldız 1994, Çevik 2005).

ÖLÜMÜN ANLAMI

İnsanlar eskiden beri ölüm-ölümsüzlük kavramları üzerinde durmuşlar, ölümü anlamaya kontrol etmeye çalışmışlardır. Bilim, teknoloji ve tıp alanındaki gelişmelere rağmen ölüm, halen yaşamın bir parçası olmaya devam etmektedir (Akdemir 1997).

Ölümün anlamı yaşamın farklı dönemlerine ve kişisel deneyimlere göre değişik biçimde algılanır. Okul öncesi çocukta ölümle ilgili belirgin bir kavram gelişmediğinden, onun için korkulacak tek şey, ana babasından ayrılma tehdididir. İlkokul çağında ve daha sonraki yıllarda ergen için ölüm, gelişmekte olan ilişkilerini ve kimlik

gelişimini engelleyecek bir durum olarak algılanır. Yetişkin için ölüm, kendisini zevk ve sorumluluktan alıkoyan, benliğine indirilen bir darbe ve haksızlık olarak görülür (Akdemir 1997). Doğal nedenlerden dolayı ani olarak ölmek, yaşlılıktan dolayı ölmek ve saygınlığını kaybetmeden ölmek, bir çok insan tarafından "iyi ölüm" olarak adlandırılır. Verimli bir yaşam geçiren yaşlılar, ölümü uzun bir yaşamın "doğal sonu" olarak karşılar. Zaten uzun ve mutlu bir yaşam geçirdiği düşüncesiyle ölümü kabullenirler. Ancak mutsuz bir yaşam geçirmişler ise, geçmiş günlerin pişmanlığı ve yeniden yaşama özlemi ile ölüm korkusu yaşarlar. Zamanın artık çok az oluşu umutsuzluğu doğurur, yaşlı ölümü kabullenemez ve olabildiğince ölümün geç gelmesini ister (Akdemir 1997). İzmit ilinde yapılan bir çalışmada yaşlı bireylerin %60'ının ölümü kabullendikleri belirlenmiştir (Ekici ve Özdemir 2003). Başka bir çalışmada ise ölümden korkma ile yaş arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (Bingöl 1992).

Ölümün kişisel anlamları ise yaşam deneyimleriyle şekil alır. Ölümün olumlu anlamları uyku, boyun eğme, kavuşma, yeniden doğuştur. Olumsuz anlamları ise ayrılık, kayıp, travma ve cezadır (Çevik 2005). Her bireyin yaşam biçimi farklı olduğu gibi, ölümü algılayışı da farklılık gösterir.

ÖLÜM KORKUSU

Yaşam ve ölüm insanların kafasını kurcalayan en önemli konudur ve ölüm bütün korkuların kaynağıdır. İşte bu yüzden, insanlar ezelden beri çeşitli yollar ve araçlarla bu korkuyu yenmeye uğraşmışlardır. Her toplumda görülmüş ve görülen türlü ayinler, törenler, ölümlerin mumyalanması gibi etkinliklerin yanı sıra, mitolojik veya töresel inançlarla felsefi kavramların hepsi ölüm olayı ile baş etmeye yönelik çabalardır (Çevik 2005).

Yaşlılık döneminin önemli psikososyal problemlerinden birisi umut

yitimi ve ölüm korkusudur (Akdemir 2003). Ölüm korkusunun psikolojik açıdan bireyin tüm korkularının ya da ürküntülerinin birleşme noktasında yer aldığı söylenebilir. Araştırmacılar, ölüm korkusunun bütün bireylerde var olan bir korku olduğu konusunda hemen hemen görüş birliği içindedirler. Bu bağlamda bireyin normal yaşam akışı içinde ölüm aklına gelmez. Ancak kendinde veya çevresinde ölüme sebep olabilecek bir takım olaylara tanık olduğu zaman bu korkuyu hisseder. Ölüm olgusu birey için mutlak bir gerçek olduğu halde, psikolojik yapısındaki narsist eğilimden dolayı duygusal olarak ölüm kolay kolay kabullenilemez. Bu sebeple ölüm onun için hala korkutucu ve ürpertici bir olgu olmaya devam eder. Ölüm olgusuyla ilgili yapılan psikolojik araştırmalar, ölüm korkusunun çok boyutlu bir korku olduğunu ortaya koymuştur. En çok üzerinde durulan boyutları ise, bilinmezlik ve yalnızlık korkusu, yakınlarını yitirme ve ölüm anında ıstırap çekme korkusu, kişisel kimliğini kaybetme ve ölüm sonrası cezalandırılma korkusu, geride kalanlar için endişelenme ve yok olma korkusu ile değer verilen insanları kaybetme korkusudur. Dinin ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili açıklamaları, bireyin ölüm karşısındaki gerginliğini giderici bir çözüm önerisi olabilir. Dinsel açıdan ölümün ötesinde bir yaşam düşüncesi ve insanın asla yok olmayacağı inancı, ölüm korkusunu azaltmada ve yaşamı anlamlı kılmada önemlidir (Koç 2002, Çevik 2005).

HEMŞİRELİK YAKLAŞIMI

Hemşirelik; bireyi bir bütün olarak ele almak, onunla tedavi edici bir ilişki kurmak ve bu doğrultuda bilimsel temelli bir bakım sunmaktır. Dolayısıyla hemşirelik yalnızca teknik işlemleri değil çok yönlü bakım sunmayı içerir (Cimete 1997). Bugün dünyada iş ve hastalık merkezli bakımın yerini hasta ve sağlıklı birey, aile, toplum almakta, insan ön plana çıkmaktadır (Çevik

2005). Tüm bunlar insana yakışır bir sağlık hizmeti verilmesinde; sağlığın korunmasından tedaviye uzanan bir yelpazede hemşirelik mesleğinin önemini ortaya koymaktadır. Sağlığı korumak ve geliştirmek sadece tıbbi ihtiyaçlara cevap vererek olamaz. Sağlık hizmetlerinde görevleri gereği bireyler ile birebir yakın ilişkide bulunan hemşireler, bireyin duygusal gereksinimlerinin daha çok farkındadırlar. Bu açıdan yaşlı bireye verilen sağlık hizmetlerinde hemşirelerin aktif rolü vardır. Hemşireler yaşlı birey ve ailesi ile gerek tedavi, gerekse koruyucu hizmetlerde sık karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle ölüme en yakın bireyler olarak algılanan yaşlılara yönelik hemşirelik bakımı, özel bir öneme sahiptir.

Yaşlı bireyin hemşirelik bakım hizmetleri; hemşirenin bakım verici, danışmanlık, liderlik, araştırmacı rollerini yoğun olarak kullanabildiği hizmetleri içerir. Bu nedenle hemşirelik bakım hizmetleri yaşlının temel gereksinimlerini ve günlük yaşam aktivitelerini geriatrik hemşirelik standartlarına uygun olarak;

- bağımsızlığını arttırıcı
- işlevselliğini sürdürücü
- güvenliğini sağlayıcı
- komplikasyonlarını önleyici girişimleri içermektedir (Aştı 2002).

Ulusal sağlık politikamızda yaşlı sağlığı hedeflerine ulaşmak için yaşlı bakımı ile ilgili insan gücünün nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesi gereği belirtilmiştir. Temel Sağlık Hizmetlerinin yürütülmesi ile ilgili yönergede yaşlı sağlığı hizmetlerini yürütmek sağlık ocağında çalışan hemşire, sağlık memuru ve ebenin görevleri arasında açıkça tanımlanırken, hekimin görevleri arasında dolaylı olarak yer almaktadır. Buna rağmen birinci basamakta çalışan sağlık personelinin yaşlı bakımına ilişkin görüşleriyle ilgili yapılan bir çalışmada; sağlık personelinin en fazla bilinen görevi “yaşlı bireylerin sağlığını

korumak” olduğu, en fazla uygulanan görevin ise “yaşlı bireylerin acil bakımını yapmak” olduğu belirtilmiştir (Gözüm ve Tan 2002).

Hemşire yaşlı ve ailesinin gereksinimlerini belirlerken teorik bilgi ve becerinin yanında, yaşlının ve ailesinin değişebilen duygusal gereksinimlerini de belirleyerek uygun girişimlerle ele alabilmelidir. Hemşireler yaşlı birey ve ailesinin; ölüm korkusunu ele almada, ölüme hazırlanmasında ve ailenin yaşlının ölümünü kabul etmesinde önemli rol oynamalıdır. Her birey, yaşam ve ölüm konularında kişisel inançlara sahiptir. Dini inançlar, kültürel geçmiş, ölüm ve kayıp deneyimleri, aile içi iletişim ve baş etme biçimleri yaşlı ve ailesinin ölüme karşı tepkilerini etkileyebilir (Koç 2004). Yaşlının ölüme ilişkin tepkilerinin neler olabileceğini bilmek önemlidir. Ölümün anlaşılması, ölüme giden süreçte de hemşirenin bireye ve ailesine uygun bakım vermesini sağlayacaktır.

Hemşirelik eğitiminde en büyük yoğunlaşma yaşlı bireyin hastalıkları ve onların tedavisi üzerinedir. Yaşlılığa karşı tutum konusunda yeterli bilgi verilmemektedir. Bunun sonucunda mezun hemşireler yaşlı bireyle çalışmakta zorlanmaktadırlar. Akın ve arkadaşlarının (2001) belirttiğine göre; Philipose ve arkadaşlarının bu konuyla ilgili yaptıkları çalışmada, öğrenci ve mezun hemşirelerin çoğunun yaşlılar hakkında olumsuz ve kalıplaşmış görüşlere sahip oldukları belirlenmiştir. Hemşirelerin daha genç yaş grupları ile çalışmayı tercih ettikleri ve yaşlıları bağımlı, inaktif ve izole olarak algıladıkları saptanmıştır. Mezun hemşirelerin ve öğrencilerin yaşlılara yönelik önyargılı ve kalıplaşmış düşüncelerinin olması, kendi yaşlılığından korkma, yaşlı hasta ile çalışmanın sonuçlarına karşı kötümserlik gibi sorunlar nedeniyle yaşlılarla ilgili alanda çalışmakta isteksiz oldukları belirtilmiştir (Akın ve ark. 2001).

Ülkemizde 1992 yılında yapılan bir çalışmada hemşirelerin yaşlı birey ile çalışmayı bir problem alanı olarak gördükleri bildirilmektedir (Durmuş 1992). Ölümün doğasını tartışmak, üzüntü ve yoksunluk duygusunu kontrol etmek oldukça güçtür. Hem yaşlının hem de ailesinin üzüntü ve yoksunluk duygularını anlayarak, empati kurarak yardım etmek hemşirenin sorumluluğundadır. En zor olan ise bunu başarabilmektir. Ölüm kavramı birey, aile ve sağlık personelinin sosyokültürel ve psikolojik durumundan etkilenir. O nedenle hemşire yaşlı bireyle çalışırken ölüm kavramına ilişkin bilgi, değer ve yargılarını sorgulamalıdır. Hemşirelik eğitiminde ölüme ilişkin de çok az şey öğretilmektedir

(www.patoloji.gen.tr/olum/htm, Özaltın ve Işıl 1997). Yapılan bir araştırmaya göre, hemşirelerin ölümü kabullenme de, ölüm haberini aileye bildirmede ve yakınlarıyla karşılaşmada güçlükleri olduğu saptanmıştır. Hemşireler, ölümcül hastaya verilen hemşirelik hizmeti konusunda okulda aldıkları eğitimi yeterli bulmadıklarını ve bu konuda eğitim gereksinimleri olduğunu ifade etmişlerdir. Oysa hemşirelik eğitiminin, hemşireyi ölecek hasta ile sözel ilişki için yeteri kadar hazırlaması gerekmektedir. Hastanın içinde bulunduğu durumu tanımayan, kendi duygularının farkında olmayan, anlamlı ilişki için kendini hazır hissetmeyen hemşire, çaresizlik duymakta ve hastasına destekleyici bir bakım vermede başarısız olmaktadır (Başaran 1987). Hemşirelere ölüm konusunda eğitim verildiğinde, ölüme ilişkin anksiyetelerinin azaldığı görülmüştür. Bu nedenle öncelikle hemşirelerin yaşam, ölüm, hastalık gibi kavramlara yükledikleri anlamların incelenmesi ve duygularının paylaşılması önem taşır. Böylece hemşirelerin kendi kişisel duygularının bilincine varmaları ve onların üstesinden gelebilmeleri sağlanmış olur (Tatar 1988).

Koruyucu hizmetlerde çalışan hemşireler daha çok sağlıklı yaşlılarla karşılaşır. Hemşireler sunacakları bakımı planlarken, yaşlı bireyin yaşam kalitesini arttırmak ve ölüm korkusunu ele almak hedefiyle, sağlıklı yaşlının entelektüel yeteneklerinde ve fiziksel kapasitesinde ki azalmayı göz önünde bulundurarak, uygun eğitim ve danışmanlık hizmeti yapmalıdırlar. Hemşireler, evde bakılan yaşlı hastaların aile üyeleriyle de işbirliği yaparak, yaşlı hastanın fiziksel ve duygusal gereksinimlerini karşılamada destek olmalıdırlar. Tedavi edici hizmetlerde çalışan hemşirelerin yaşlı birey ve ailesine uygulayacağı bakım ise, diğer hastalara uygulayacağı bakımdan farklı olmamalıdır. Ölüm sürecinde olan yaşlının bakımı; rahatlığını sağlama, ağrısını azaltma, duygusal ihtiyaçlarını karşılama temeline dayanmalıdır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Hemşirelik eğitimi sırasında gerontoloji hemşireliğine önem verilmeli ve teorik içerik yaşlının fiziksel sorun ve gereksiniminden öte, yaşlının bireysel yetilerini ve yaşam kalitesini arttırmaya yönelik olmalıdır. Bununla birlikte yaşlılığa ilişkin bilgi, beceri kazandırma ve olumlu tutum geliştirmeye yönelik planlamalar yapılmalıdır. Ayrıca hemşireler eğitimleri sırasında, ölüme ilişkin duygularını tanımalı ve ölümcül hastaların bakımını yönetme konusunda gerekli bilgi ve becerilere sahip olmalıdır.

Hemşirelerin ölüm kavramına ilişkin değerlerini ve duygularını tanımasına yönelik çalışmalar yapılmalı, yaşlı bireyin ölüm korkusunu ele alma ve ailesinin ölüm sonrası bakımı gibi konulara da programda yer verilmelidir.

Hemşirelerin mezuniyet sonrasında seminerler, konferanslar, kurslar, grup toplantıları, danışmanlık hizmetleri verme ve bu konuda araştırmaların yapılması gibi değişik etkinliklerle de desteklenmeleri önerilir.

KAYNAKLAR

- Akdemir N** (2003). Yaşlılık ve sorunları. Editör: Nuran Akdemir, Leman Birol. İç Hastalıkları ve Hemşirelik Bakımı. 1. Baskı, Vehbi Koç Vakfı SANERC Yayın No: 2, İstanbul, 170.
- Akdemir N** (1997). Hemşirelik bakımı. Editör: Yeşim Gökçe-Kutsal, Metin Çakmakçı, Serhat Ünal. Geriatri 1. Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 142-144.
- Akın B, Seviğ Ü, Karataş N** (2001). Türkiye’de gerontoloji hemşireliği eğitimi (II): Bir sertifika eğitim programı geliştirme çalışması - deneyimler ve eğitim programı önerisi. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 5 (1): 40-47.
- Aştı N** (2002). Çeşitli yönleri ile geriatrik bakım: Bakım hizmetleri ve hemşirenin rolü. I. Ulusal Geriatri Kongresi Kitabı, 30 Ekim-3 Kasım 2002, Antalya, 157-159.
- Başaran N** (1987). Kanser tanısı konmuş hastalara, tanılarının söylenip söylenmemesine ilişkin doktor, hemşire ve hasta görüşlerinin saptanması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bingöl M** (1992). Erzurum bakım evinde yaşayan yaşlıların sosyal ve psikolojik sorunlarının araştırılması. “Sağlıklı Yaşlanma” Uluslararası Hemşireler Birliği 1992 Teması Sempozyum Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu, Ankara, 268-270.
- Birol L** (2003). Terminal evredeki hasta bakımı. Editör: Nuran Akdemir, Leman Birol. İç Hastalıkları ve Hemşirelik Bakımı. 1. Baskı, Vehbi Koç Vakfı SANERC Yayın No: 2, İstanbul, 210.
- Cimete G** (1997). Hemşirelik sanatı. Hemşire Dergisi 17 (1): 3-5.
- Çevik E** (2005). Ölüme götüren süreçte ve ölümden önce hemşirelerin karşılaştıkları etik sorunlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Şanlıurfa.
- Durmuş B** (1992). Yaşlı hasta bakımında karşılaşılan hemşirelik sorunlarının incelenmesi. Sağlıklı Yaşlanma Sempozyum Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu, Ankara.
- Ekici B, Özdemir S** (2003). Yaşlı bireyin sağlık ve evde bakım durumlarının değerlendirilmesi. Hemşirelik Forumu 6 (4): 27-36.
- Emiroğlu V** (1995). Yaşlılık ve Yaşlıların Sosyal Uyumu. 2. Baskı, Şafak Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara.
- Gözüm S, Tan M** (2002). Birinci basamakta çalışan sağlık personelinin yaşlı bakımına ilişkin bilgi, görüş ve uygulamaları. I. Ulusal Geriatri Kongresi Kitabı, 30 Ekim-3 Kasım 2002, Antalya, 187.
- Koç M** (2002). Ölüm korkusu üzerine kuramsal açıdan psikolojik bir değerlendirme. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6: 7-9.
- Koç M** (2004). Yaşlılık döneminde ölüm ötesi psikolojisi üzerine bir alan araştırması. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (1): 203.
- Onat Ü** (2000). Yaşlılık ve sağlıklı yaşlanma. Editör: Gönül Erkan, Vedat Işıkhân. Antropoloji ve Yaşlılık. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayın No: 006, Ankara, 101-102.
- ..... Ölüm. www.patoloji.gen.tr/olum/htm (Erişim: 29.09.2004).
- Özaltın G, Işıl Ö** (1997). Önlisans hemşire öğrencilerin ölüme ilişkin yaklaşımlarının incelenmesi. Tıbbi Etik. 5: 10-15.
- Tatar Ü** (1988). Yoğun bakım ünitesinde çalışan hemşirelerin ölüm olayı karşısındaki anksiyete düzeylerinin belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Hemşirelik Anabilim Dalı, İstanbul.
- Vasegh F, Noughani F** (2003). The Investigation of the Knowledge and Attitude of the Nurses in Imam Khomeini Complex Hospital About Pre-Death Care in 2003. Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı, Bursa, 523-526.
- Yıldız M** (1994). İnsanların ölüm karşısındaki tutumları hakkında yapılan araştırmaların değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir.